

موسیقی نامه ها

(۳)

محمدتقی دانش‌پژوه

و چغانه و روح‌افزا و کنگره و سه‌تار و عشرت‌انگیز و رود و ارغنون و چینی و معنی.

۵- در بیان حافظان خوش‌الحان و استادان این سرابوستان در ایام این پادشاه صاحب قران ... به‌طریق شهر آشوب ادا خواهیم نمود (عنوان باب سوم تا پنجم در نسخه نیست ولی مطالب آن در نسخه دیده میشود).

در آن از گفته‌ی خواجه عبدالقادر چنین آمده است که آهنگ راست برای آدم است و عشاق از آن نوح و نوا برای داود و حجاز از سلیمان و ... برای ایوب و حسینی برای یعقوب و رهاوی برای محمد (ص) با داستانی افسانه‌وار برای هریک از اینها.

شعر «مولانا کوکبی مصنف روزگار و نقاش دائرة علم ادوار» هم در آن هست :

ز راه راست گر آهنگ میکنی به حجاز
ز اسفهان گذری جانب عراق انداز

مقام اندر عدد هشت آمد و چار
دو شعبه هر مقامی راست ناچار

گوشت و ماه و گردانیه‌چو برخوانی
نوا ز پرده‌ی نوروز و سلمک و شهناز

در آن یاد شده است از:

۱- استاد شاه‌محمد دال‌دوز که در موسیقی توانا بوده است.

۲- خواجه عبدالقادر اصفهانی نایینی‌مشهور که پس از مرگ امیر شیخ حسن نویان بوده و معاصر سلطان اویس موسیقی‌دان که چند رساله بنام شیخ عبدالقادر ساخته است

۱- رساله موسیقی : حافظ درویش‌علی چنگی خاقانی

پسر میرزا علی پسر عبدالعلی قانونی پسر محمد مؤمن قانونی یا امیر قاسم قانونی پسر خواجه عبدالله پسر خواجه محمد مروارید که بنام ابوالغازی عبدالله بهادرخان (۹۹۱ - ۱۰۰۵) ساخته و آن را در ۹۸۰ آغاز کرده است چنانکه خود میگوید: «وابندای تاریخ این رساله در نهصد و هشتاد بود» (۱ پ - ۴۴ ر، فهرست تاشکند ۱ : ۳۱۸ ش ۷۲۶).

آغاز این نسخه درست مانند نسخه ۴۴۹ است که تحفة‌السرور باشد تا برسد بنام پادشاه که دیگر با آن یکی نیست. انجام : یا رب این دعاگوی دیرینه و ثناگستر کمینه را چون سایر مادحان آن حضرت تطف به لطف عمیم آن حضرت سرفراز و ممتاز گردان، بیت :

درویش علی است از دعاگویان

سر سبز چو سبزه از نم احسانت

دو فتح پیابیت عطا کرد خدا

یعنی که دو کون باد در فرمانت

در آن نخست دو مقام است:

۱- شرف علم موسیقی.

۲- بیان موسیقی و تعیین موضع (= موضوع) آن سپس پنج باب :

۱- در بیان دوازده مقام و بیست و چهار شعبه و شش آواز و سدرنگ.

۲- در بیان هفده بحر اصول و بیست و چهار اصول.

۳- در بیان شناختن کار و قول و عمل و پیش‌رو و صوت و نقش و ریخته و سجع و سما (?) و ضربین.

۴- در بیان سازهای طنبور و چنگ و نی و قانون و عود و بربط و رباب و قپوز و غچک و شامه و نی‌انبان

ومعاصر محمد بن شیخ حسن نویان.

- ۳ - مولانا سعید سازنده دوازده مقام که شاگرد بازید بوده و نزد شاه شیرویه پسر هرمز نوشیروان میگذرانده است.
- ۴ - الخبیک که اصول نقاره نوازی از او است.
- ۵ - سلطان حسین میرزا که هفده بحر اصول را پیدا کرده است.
- ۶ - امیر نظام الدین علی شیرنویایی که هفت بحر اصول از او است.
- ۷ - استاد شادی که صوت را از عمل پیدا کرده است.
- ۸ - یوسف اندکانی که سیصد و شصت مخمس بسته است.
- ۹ - مولانا بابر قلندر که در ستایش پیامبر و چهار بار و امامان سجعی ساخته در آهنگ راست.
- نیز از آراء عملی فارابی و صاحب شرفیه و کوکبی و کارهای عملی خواجه عبدالقادر نایینی که در ستایش محمد (ص) به زبان هندی ریخته سروده با بازگویی آن درباره دوازده امام، نیز اوراست هفده بحر، همچنین از استادان زمان تیمور که پیش‌رو را پیدا کرده‌اند.
- او در آن از پادشاه می‌ستاید و از امیر قتل بابا کوکلتاش.
- چنگی خاقانی در آن از استادان که از آنها بهره برده است یاد میکند بدینگونه:
- ۱ - مولانا حسین گربه مصنف نقاش دائره علم ادوار و جامع المعقول والمنقول.
- ۲ - خواجه جعفر قانونی منشی دانشمند.
- ۳ - استاد علی دوست نایی موسیقی‌دان.
- ۴ - میر مستیا.
- ۵ - حسین کوکبی.
- ۶ - میرزا علی چنگی نوازنده ادواری پدر خود او.
- ۷ - حافظ قرآن محمود موسیقی‌دان.
- ۸ - حافظ میرکی ابن مجروحی که او آنچه درین رساله آورده است از او است واز:
- ۹ - استاد حسن قطب نایی شاگرد خواجه عبدالقادر نایی شاگرد سلطان اویس جلایر در موسیقی و او شاگرد صفی‌الدین عبدالؤمن شاگرد فیثاغورس شاگرد لقمان بوده است.
- ۱۰ - امیر خسرو دهلوی که موسیقی میدانسته و قطعاًتی دارد که یکی از آنها در این رساله آمده است.
- ۱۱ - خواجه عبدالقادر ابن عبدالرحمان ابن خواجه سیف‌الدین عبدالؤمن که مقامهای موسیقی هفت پیامبر از او نقل شده.
- درباب چهارم آن یاد شده است:
- ۱ - از مولانا حسین افسانه‌های درباره تاریخ طنپوره و قیوز.
- ۲ - از شیخ شمس‌الدین شعری که درباره قانون گفته است.
- ۳ - از استاد حبیب‌الله چنگی روزگار سلطان حسین بهادرخان.
- ۴ - از استاد محرم چنگی.
- ۵ - از اینکه نیاپان از زمان سلطان محمود غزنوی است و سیف‌الدین عبدالؤمن هم آن را از روی خیال ساخته است.
- ۶ - که عشرت مانند رباب است و از چین آمده و در کاشغر آن را همه می‌شناسند و استاد ابوالتاسم در روزگار قمرتگین آن را نیکو می‌نواخته است. در اینجا از عبدالرشید بهادرخان نام برده شده است.
- ۷ - اینکه استاد محمد قاسم کوه بر که تیر خوب می‌نواختی.
- ۸ - که امیر محمد کنگره نواز در روزگار عبدالله بهادرخان بوده است.
- ۹ - اینکه سه‌تار در روزگار سلطان حسین بهادرخان در هرات پیدا شده است.
- ۱۰ - اینکه غچک از زمان محمود غزنوی است.
- ۱۱ - اینکه قیوز از زمان اویس جلایر است.
- ۱۲ - اینکه روح افزا سه‌تار دارد مانند طنپور و کلاتر از آن (۴) و «پدر فقیر که پدر سیوی کوکبی بهادر پیدا کرده است» (۴) و اینکه سید نسیمی ترک آن را خوب می‌سروده است. درباره این‌سازها و پیدایش آنها افسانه‌هایی در این رساله هست.
- در باب پنجم آن (۳۸ پ) یاد میشود از:
- ۱ - خواجه نوروز طنپوری.
- ۲ - خواجه محمود بن اسحق سه‌تاری.
- ۳ - حافظ دوست محمد باسایی (۴) که در دوازده مقام توانا بوده است.
- ۴ - حافظ بابای قانونی.
- ۵ - حافظ تردی قانونی.
- ۶ - حافظ پاینده دائره نواز.
- ۷ - حافظ شاه محمد سمنک.
- ۸ - استاد حسین رومی عودی.
- ۹ - استاد اوزبک غچکی.
- ۱۰ - استاد قربان‌علی نایی نواز.

از روی نسخه‌ای که نتوانستند درست بخوانند و سفید هم گذارده‌اند).

در آن خبرهایی از پیامبر و امامان شیعی و بزرگان دیگر در تحلیل شطرنج آمده است، همچنین یاد شده است در آن از ابوریحان و معتضد و صهصه پسر داهر که شطرنج باز بوده‌اند. چنین است فهرست مطلب‌های آن:

سبب تألیف این کتاب، آغاز کتاب شطرنج صغیر و افتادن شطرنج کامل به عراق و معلوم کردن کتاب شطرنج و واقف شدن به فضیلت‌های که شطرنج کامل دارد: عقل و دین و پادشاهی و حرب و مانندگی با افلاک و نجوم و مانندگی با طبایع و طلب روحانی و هنر شطرنج و شطرنج باختن دانشمندان و نهادن شطرنج در صورت جنگ و بازی و پیوستگی شمارش با شطرنج کامل (روبهم ده‌تا)، عرصه شطرنج کامل، روش‌های: مستقیم و وسط مستقیم و نهایت مستقیم رخ و معوج و صفت معوج و مرکب، صورت، سه شرط، پیادگان، شاه‌قام و انواع آن، نهادن اندر عرصه، صورت عرصه و نهادن کالا در عرصه، چرا شطرنج را مختصر کرده‌اند: سبب یکم و سبب دوم و سبب سوم در شاه‌نامه فردوسی، مراتب طرح‌ها، مراتب شطرنج‌بازان، فراغ دل مردم، افتادن شطرنج مختصر به ایران زمین، آموختن شطرنج، تعبیه‌ها از یکم تا نهم باب منصوبه‌ها.

نسخه میرسد به «حرف موزون گروه صدویست و هشت حرف اینست برای آسانی نگاه داشت را» که به نظم است تا «تمام شد دوبینتها که «ابوسهل محمد بن علی البدایعی» گفته است و آنکه مصنف ابوالفتح سجزی گفته است که صد و هفتاد و نه بیت آن از ابوسهل است و باقی آن از مصنف و ختم کتاب به دو منصوبه کرده می‌آید که به روش اسب است و بنیاد آن بردو قصیده است مصنف این کتاب را ابوالفتح ابن احمد السجزی گویند. این سی و دو بیت بر دو اسبی که در شصت و چهار خانه شطرنج برود و هم در آن خانه بازآید که از آنجا رفته باشد اینست:

«ای کریم نام دار بردبار لب به مدح تو گشاده روزگار»
(در بیست و پنج بیت است) سپس چند رباعی است در شطرنج و یک قصیده در ستایش پادشاه.

آغاز: بسمله. [...] (سفید گذارده شده) خواهیم تا مارا بر فرمان برداری و طاعت خود نگاه دارد و مزد دهد [...] (سفید) ثنای خویش تا جانها در تن ماست.

سبب تألیف این کتاب آن بود که مردان را چنان معلوم است که شطرنج‌بازان نهاده‌اند و ایشان بدان فخر کنند هندوان را.

انجام: جرم چرخ از همّت بازوی زورافرونیست

حکمت ارکان زمین را داد تسکین و وقار

۶ - درباره نرد باختن (۲۴۲ پ - ۲۴۳).

۱۱ - استاد محب‌علی ربایی.

۱۲ - استاد پاینده محمد سرنایی.

۱۳ - استاد قاسم‌علی قانون‌نواز.

۱۴ - استاد احمد غچکی.

۱۵ - حافظ محمود قانونی.

۱۶ - حافظ وزیر.

۱۸ - خواجه ملا محمد زنگ‌بار.

۱۹ - استاد حسن نی‌نواز.

۲ - رساله موسیقی که در آن پاره‌ئی از مطالب نسخه تحفة السرور (ش ۴۴۹) هست (۶۴ پ - ۶۵ پ).

در سه مقام است:

[مقام اول] در بیان احادیث سرور (ص. س.) که دلالت دارد فی‌الجمله بر جواز استماع اصوات خوب و نعمات مرغوب و دف.

مقام دویم در بیان علم موسیقی.

مقام سیوم در بیان دوازده مقام (در اینجا مقامها به پیامبران نسبت داده شده است).

آغاز: ارغنون از همان پست (۴) والله اعلم بالصواب.

انجام: هست ز سگان کوی تو.

۳ - گرامیه دوره کرامی (۵۶ پ - ۵۹ پ، ناقص).

۴ - رساله موسیقی کوکی بنام عبیدالله خان (مانند شماره ۱۲۹۴ بنیاد خاورشناسی دوشنبه).

۵ - بحر طویل (۷۲ پ) بدینگونه:

مطرب زمزمه پرده قانون شبستان سخن‌ساز طرب کرده به یادش به مقامی که دو گاهش به‌نوا دود کند شعله آهش به قشون راست کند پرده مضراب بم و زیر ره بست گشادش به اصولی که شود نغمه‌گر بزم ثنائیش دل عشاق به‌رقص آمده از شوق نوایش ز جگر کاوی آن صوت ترنم غزل ناله سراید به سرود عجم آید به فسون شعبده سازد دل خارا بگدازد که از آن خفته به زنجیر جنون پیکر دف سنج زند از غم دردش کف افسوس به کف چون اثر ناله به‌نی شعله فروزد جگر عود بسوزد غیجک از آه حزینش شده با درد قرینش قد چنگ دوتا میدهد ارشوق صدا اوج نماید اثر عکس رخ برق جنون از دل سنگین و کشد جذبه شوقش ز دل غم زدگان تن‌تنه ناله افغان نوارا.

کاتب نون قلم منشی بی‌حرف رقم رابطه دایره مرکز عالم شده از قاعده علم قدم خامه کش معنی انشای مضامین جهان صفحه طراز ورق کون و مکان کرده رقم سرخط جان در صفحات صور و هم کمان کلک سرکشی ساخته حل معنی ایجاد اول نقطه صفت گوهر (ناقص است).

رساله شطرنج: ابوالفتح احمد سجزی که نامش در چند جا آمده است و به فارسی کهنه است (۷۶ پ - ۲۴۱ پ، نوشته

۷- فصل دهم در اشکال لغز یاچیستان (۲۴۴ پ) -

تحفه‌الهند: میرزا محمدجان پسر فخرالدین محمدکه به نام محمد اورنگ زیب و به دستور کولکناش خان برای پادشاه زاده معزالدین محمد اعظم جهاندار شاه پسر بزرگ شاه عالم اورنگ زیب که در ۱۰۷۱ زاده شده و در جوانی فرمان‌روای ملتان بوده است در یک مقدمه وهفت باب و یک خاتمه ساخته است.

در ادب و هنرهای زیبا وباه و قیافه‌شناسی است. باب پنجم آن در سنگیت وموسیقی است (۱۶۵ پ - ۱۴۰ ر) در ده فصل بدینگونه:

باب ۵ در علم سنگیت یعنی علم موسیقی وآن مشتمل است بر ده فصل.

۱- در تعریف علم سنگیت و بیان واضع آن در نه شعبه .

۲- اقسام کابین (خواننده) و عیب و هنر آن درش شعبه .

۳- راگ وراگنی ویترو بهارجا در چهار شعبه .

۴- راگ و راگنی درش شعبه .

۵- راگ و راگنی درچهار شعبه .

۶- راگ و راگنی در سه شعبه .

۷- ترکیب راگها و راگنیها .

۸- راگهای متأخران مانند امیرخسرو که دوازده مقام اختراع کرده (محیر، سازگیری، یمن، عشاق، موافق، غنم، زلیف، فرغنه، سربرده، باخریز) که گرفته از مقامهای فارسی و هندی است و سلطان حسین شرقی پادشاه جونپور (که چندین راگ هندی دارد) ومخدوم بهاءالدین زکریای ملتانی (که تصرفات او در رگهای هندی در اینجا آمده است).

۹- مقامات فارسی وشعبه و گوشه و آواز درش شعبه .

۱۰- تال ادھیای یا علم اصول و بحور هندی در دوشعبه .

در آن پاره‌ای از اقسام تالها با شکلهایی که از حروف

است نشان داده میشود که درست نغمه‌نگاری ونت است وروپهم نودودوتا میشود، در برگ ۱۶۹ شکل کاسه طنبور است، در برگ ۱۸۷ آمده که امیرخسرو دهلوی موسیقی‌دان بوده ومرید شیخ نظام‌الدین.

(منزوی ۳۸۸۹).

آغاز: بسمله. حمدله. صلاه. چنین گوید مست باده‌هدیان

بی‌حد مرزاخان ابن فخرالدین محمد.

شماره ۳۸۷ S.P. (بلوشه ۱: ۱۱۰ ش ۲۳۵) نستعلیق

هندی سده ۱۲، عنوان ونشان شنکرف، در ۴۱۱ گ ۱۷ س

وزیری، در ۱۳ ج ۱ / سال ۱ (۱۱۶۸) خریده شده است (ص ع).

ترانه‌های مولویه

سرودهای پیروان مولوی است با آوردن نام آهنگها به فارسی و با نسبت برخی از آنها به خوانندگان ترك که فهرست آنها در فهرست هینتس (ص ۱۰۸ ش ۱۲۸) آمده است. * شماره Ms or Oct 3511 برلین، نستعلیق اسعدی مولوی در ۲۹۹ (؟).

تفهیم المقامات فی تولید النغمات: خضر آغا، در آن یاد میشود از «صوفی‌الدین عبدالؤمن و شیخ موسیقارک عنوانهای «تشابه عجیبه، تعابیر غریبه، ترجمه نو اصول، در بیان ضرب اصولات» دارد، با جدولها و دایره‌های زرین و رنگین در موسیقی، در پایان آن ترجمه بندیت از شرح مقاصد درباره موسیقی، نامهای آهنگها در آن فارسی است یکی از آنها «بابا طاهر» است، در پایان نسخه پیکره نوازنده طنبور است با همین ساز و چند پیکره دیگر از افزارهای موسیقی مانند کمان ونورق‌در و صانطور وقانون وعود وچنگ وارغتون واولیون و قلاوسنگ که سعید پاشا صدراعظم سلطان محمود از فرنگ آورده بود وکناره ونای فرنگی واکسک وکمان قطبی وکمان غربی وکمانچه و رباب.

آغاز: بسمله. الحمد لله الذی علم بالقلم . . . . حادی الركب بالنغم . . . . اما بعد فلما كان علم الموسيقى من العلم الرياضیة الهوائیة كلفتی وشوقتی من هو من اولوالالباب ومن جید الاحباب ان اجمع رساله واذكر فیها المقامات بنسبتها والشعب والترکیب باسامیها وطباعتها فلا حق (؟) ذلك شرعنا بذلك وسميتها بتفهیم المقامات فی تولید النغمات، بوندن صکره و قدا که علم موسیقی علوم ریاضیه وهوائیه دن.

نسخ سده ۱۲، عنوان وجدول شنکرف، شکلها رنگین، ۲۸ گ ۱۹ س ربعی (طوپقپوسرای ش ۱۹۵۷ فهرست ترکی ۱۷۹۳

ج ۱) . نسخ ترکی سده ۱۳، عنوان وجدول شنکرف، با جدولها مانند نسخه دیگر، در ص ع آمد:

«رساله ادوارخضر آغا در موسیقی» نام «تفهیم المقامات فی تولید النغمات» در دیباچه (۳) هم دیده میشود، وقف محمد حفید.

آغاز: «ارباب معارف واصحاب لطایفه ظاهر در که علم موسیقی مانند بحر زخاردر».

انجام: نسخه جدول است و ترجمه آن بند از شرح المقاصد در پایان نیست.

(ش ۲۹۱ حفید افندی).